

कोभिड-१८ को महामारीसँगै स्वदेश फर्किएका युवाको लागि कृषि वनमा अवसर

रूपा चापागाई^१, श्याम भण्डारी^२ र विष्णुहरि पण्डित^३

१. पृष्ठभूमि

सुरुमा चीन र त्यसपछि विश्वभर महामारीका रूपमा फैलदै गएको नोबेल कोरोना भाइरस रोगको महामारीबाट विश्वभरिकै स्वास्थ्य, शिक्षा, कृषि, वन, उद्योग, पर्यटन, यातायात, व्यापार व्यवसायलगायतका अन्य सामाजिक तथा आर्थिक क्षेत्र ग्रसित छन्। यसरी सबै क्षेत्र प्रभावित भएको बेला नेपालको मेरुदण्डको रूपमा रहेको कृषि वन क्षेत्र पनि यसको प्रभावबाट अछुतो रहेको छैन। कृषिप्रधान देश नेपालमा अहिलेको अवस्थामा हेर्ने हो भने दुई तिहाइ जनता कृषिमा निर्भर रहेका छन् (USAID, 2019)। नेपाल सरकारले पनि कृषिलाई प्राथमिकतामा राख्दै किसानलाई विभिन्न किसिमका अनुदानका साथै अन्य आर्थिक, प्राविधिक तथा सामग्री सहयोग गर्दै आइरहेको छ। सरकारी आँकडा हेर्ने हो भने आर्थिक वर्ष २०७०/७१ देखि २०७५/७६ सम्म कृषि अनुदानमा मात्रै सरकारी कोषको ६० अर्ब १९ करोडबराबरको रुपैयाँ खर्च भएको छ र यसैगरी वनक्षेत्रमा पनि अबौं रुपैयाँ खर्च भएको छ तर त्यसले कृषि वन उत्पादन वृद्धिमा भने अपेक्षित योगदान पुऱ्याउन सकेको छैन। प्रशस्त वनजंगल तथा कृषि क्षेत्र हुँदाहुँदै पनि पर्याप्त उत्पादन हुन सकेको छैन। पछिल्ला वर्षमा हेर्दा कृषिप्रधान देशमा खाद्यजन्य सामग्री र काठ तथा काष्ठजन्य सामग्रीको आयात प्रत्येक वर्ष बढिरहेको छ। एकातिर देशका अधिकांश युवाजति वैदेशिक रोजगारमा जाने गरेका छन् भने अर्कोतिर कृषियोग्य जमिनको एक तिहाइ भाग बाँझै रहेको छ। खेती हुने जग्गा पनि वर्षभरि उपयोग नहुने वा अधिकतम उत्पादन नहुने अवस्था रहेको छ।

हाल कोभिड महामारीका कारण बेरोजगारको दर बढ्दै गइरहेको छ। विदेशबाट धेरै मानिस घर फर्किसकेका

छन् भने यसरी फर्कने क्रम अझै जारी छ। उत्पादन कम हुँदा खाद्यान्नका लागि आयातमा भर पर्नुपर्ने भएको छ। खाद्यान्न आयात गर्न आम्दानी गुमेको अवस्था छ भने अन्य देशमा पनि महामारीका कारण उत्पादनमा कमी आउनेबित्तिकै हामीले किनेर पाउने अवस्था पनि रहँदैन। कोभिडको असरका कारण खाद्य असुरक्षा बढेको र बेरोजगारी बढेर आम्दानी गुमेकाले एकातिर खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर हुनुपर्ने भएको छ भने अर्कोतिर बेरोजगार युवालाई देशमै रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्नुपर्ने पनि अपरिहार्य भइसकेको छ। घट्दो जमिनको उपलब्धता, खेतीपातीतर्फको बेरुची र बाँझो जमिन, बढ्दो खाद्यान्नको माग र कोभिडले सिर्जित बेरोजगारी र खाद्य असुरक्षालाई तत्काल सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। यस्तो अवस्थामा बेरोजगार युवालाई सघन कृषि वन प्रणालीमा आबद्ध गराउन सके रोजगारी सिर्जना भई आम्दानी हुने, आयात प्रतिस्थापन गरी व्यापार घाटा कम हुने र खाद्य सुरक्षा पनि सुनिश्चित हुन सक्ने देखिन्छ।

२. कृषि वनको वर्तमान अवस्था

कृषि वन प्रणालीमा कृषि, वन तथा पशुपालनलाई एकीकृत रूपमा व्यवस्थापन गरिन्छ। यस पद्धतिअन्तर्गत एउटै जग्गाभित्र विभिन्न किसिमका वाली जस्तै अन्न, सागपात र दलहन वाली, मध्यमवर्गका डालेघाँस, चिया कफी लगायतका नगदे वाली र फलफूल तथा वनजन्य ठूला रुखका विरुवा हुर्काइन्छ। कृषि वालीसँगै पशुपक्षी र मत्स्यपालन पनि गर्न सकिन्छ। यसरी तीन तहको खेती गर्नाले जग्गाको अधिकतम उपयोग हुने र मानव खाद्य सुरक्षा, पशुपालनलाई आवश्यक घास, स्याउला

^१ लेखकहरू नेपाल वन प्रतिष्ठानमा आबद्ध हुनुहुन्छ (ईमेल: chapagainrupa2014@gmail.com)।

^२ लेखक फरेष्टएक्सन नेपालमा आबद्ध हुनुहुन्छ।

र पत्कर तथा अत्यावश्यक काठ, दाउरा, जडीबुटी बहुउत्पादन उपलब्ध हुन्छ। कृषि वन प्रणाली मिश्रित पद्धति भएकाले यसको उद्देश्य भनेको वातावरण संरक्षण र आयस्रोत सुधार गरी जीवनस्तरको सुरक्षा जस्तै अन्न बाली, काठ, दाउरा र घासको आपूर्ति गर्नु हो (ACIAR, 2014)।

नेपालका ६०.४ प्रतिशत मानिसको जीविकोर्जन कृषिमा निर्भर रहेको छ र देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा करिब २७.७ प्रतिशत कृषि तथा वनको योगदान रहेको छ^४। हाम्रो देश कृषिप्रधान भएता पनि कृषिको अवस्थाचाहिँ खस्कँदो छ। वर्तमान समाजमा मानिसको लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, भौतिक सुविधा र नगद आम्दानीले बढी महत्व राख्दै गइरहेको छ। त्यसैले गाउँबाट सहरतिर बसाइसराइ बढ्न थालेको छ। बढ्दो जनसङ्ख्यासँगै भूखण्डीकरणले जमिनको स्वामित्व घट्दै गइरहेको छ। खेतीपाती कम नाफा र बढी मेहनतको पेशा बनेको अवस्थामा परम्परागत निर्वाहमुखी कृषिले आम मानिसको जीविकोपार्जन धान्न नसक्ने भएको छ। यसका कारण कृषि पेशा छोड्ने र वैकल्पिक पेशा अपनाउनेको सङ्ख्या बढेको छ। वैदेशिक रोजगारमा जानेको लर्को छ। गाउँमा श्रम गर्न सक्ने जनशक्तिको कमी भएको हुँदा खेतवारी बाँझो राख्ने चलन बढेको छ। खेतीयोग्य तथा उत्पादनशील जग्गा घडेरी प्लटिङ गरी महँगोमा किनबेच भइरहेको छ। शिक्षाको अवस्थामा सुधार आउनाले कृषिमा चाहिँ नकारात्मक प्रभाव परेको छ। पढेलेखेकाले कृषि पेशा गर्नुहुँदैन भन्ने हीन मानसिकताले समाजमा वर्चस्व जमाएको छ। खेतीयोग्य जग्गा बाँझो राख्न नपाइने बाध्यकारी नीति तथा कानूनको अभाव छ। खेतीपातीमा संलग्न किसानहरु पनि बेलैमा सहज तरिकाले सुपथ मूल्यमा मल, बीउ, विषादी तथा कृषि सामग्री नपाउने अवस्थामा छन्। मेहनत गरेर उब्जाएको कृषि उत्पादनको बजारीकरणमा समस्या रहेको छ। यी सबै कारणले कृषि पेशा छोड्ने, वैदेशिक रोजगारमा जाने, जग्गा बाँझो रहने, कृषि उपजको

आयात बढेको र खाद्य सुरक्षा तथा अर्थतन्त्र जोखिममा परेको छ। यसरी वैदेशिक रोजगारमा बढी निर्भर हुँदा कृषि पनि तहसनहस र कोरोना जस्ता विपद्का बेला अर्थतन्त्र पनि डामाडोल भएको अवस्था छ। कृषिप्रधान देशमा खाद्यजन्य सामग्रीमात्र रु दुई खर्ब नाघेको छ भने काठ तथा काठजन्य सामग्रीको आयात ५-६ अर्ब हुन थालेको छ। यसैगरी निजी वन र कृषि वनको अवस्था पनि यस्तै रहेको छ। नेपालमा उत्पादन हुने काठमध्ये दुई तिहाइ काठ कृषकको निजी जग्गामा उत्पादन हुने गरेको छ (GON 2018) तर पनि यो क्षेत्रको लागि नीतिगत व्यवस्थाहरु गरिएको छैन। कृषि वनको नीति नभएरै चलिरहेको देशमा धन्न संघीयतापछि पहिलोपल्ट कृषि वन नीति, २०७६ बनेको छ भने अझै कानुनी तथा संरचनागत आधार तय भएका छैनन्।

३. कृषि वनका चुनौती

नेपालका अधिकांश मानिसको जीविकोर्जनको श्रोत कृषि तथा कृषि वन भएकोले खाद्य सुरक्षा तथा गरिबी न्यूनीकरणमा धेरै टेवा त पुऱ्याएको छ (Pandit, 2018) यद्यपि यसले समग्र अर्थतन्त्रमा दिन सक्ने योगदानमा बृद्धि हुन सकेको छैन, बरु घट्दै गइरहेको छ। नेपालमा कृषि वन प्रणाली परम्परागत रूपमा मात्र रहेको र यसभन्दा अघि बढेर व्यावसायिक रूपमा फस्टाउन सकेको छैन। परम्परागत रूपमा खेतवारीको ढिल तथा किनारमा फलफूल, डाले घासका केही रुखविरुवा लगाउनेबाहेक वैज्ञानिक ढंगले व्यवस्थित कृषि वन गर्ने किसान अत्यन्तै न्यून रहेका छन्। हाल वैदेशिक रोजगारका कारण बाँझो रहेको धेरैजसो पहाडी जग्गामा प्राकृतिक रूपमा वनमा परिणत हुन थालेको छ। कृषिमा खासै फाइदा नहुने, श्रम बढी चाहिने तर श्रमशक्तिको अभाव हुने गरेको कारण तराईमा पनि निजी वन बनाउनेको संख्या बढी रहेको छ। परम्परागत रूपमा पनि सबैजसो किसानले कृषि वन पद्धति अपनाउने गरिएको छ भने हाल व्यावसायिक रूपमा कृषि वनतर्फ मानिसको आकर्षण बढ्न थालेकोले सम्भावनाको ढोका खोलको छ।

^४ आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/७७, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय

नेपालमा कृषि वन नफस्टाउनको कारण प्रभावकारी नीति तथा कार्यक्रम र सरकारी संरचनाको अभाव, कृषकलाई यससम्बन्धी ज्ञानको कमी, प्राविधिक तथा बजारको पहुँच प्रमुख कारण रहेका छन् भने पछिल्लो दशकयता यस क्षेत्रमा युवा जनशक्तिको कमी हुनुले थप समस्या निम्त्याएको छ। कृषि वनमा लगानीको अपर्याप्तता, अज्ञानता, एकै व्यक्तिसँग पर्याप्त जग्गाजमिन नहुनु, जग्गाको खण्डीकरण, सिंचाइ, बसाइसराइ, प्रविधि तथा जनशक्तिको कमी, काठ बजारीकरणमा असहजतालगायतका अन्य कारण कृषि वनका चुनौतीभित्र पर्दछन्। उत्पादनको हिसाबले अधिकांश कृषक साना तथा मझौला स्तरका रहेका र सीमित स्रोत साधन भएको र बजारीकरणको हिसाबले हेर्दा निजी जग्गामा कृषि वन अन्तर्गत उत्पादित काठ विक्रीवितरण गर्न कटान आदेश तथा ओसारपासारका लागि छुट पुर्जाजस्ता कानुनी भ्रमेला, समयको खपत तथा व्यक्तिगत खर्चको कारणले काठ उत्पादन गरेर विक्रीवितरण गर्नको लागि किसानहरु निरुत्साहित छन्। निजी वनबाट उत्पादित काठ विक्रीवितरण गर्नको लागि १४ भन्दा बढी प्रशासनिक औपचारिकता (Official formalities) पुरा गर्नुपर्दछ (Amatya et al, 2015)। वन व्यवस्थापनको र स्रोत बाँडफाँड कार्यमा संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकार, वन समूह र निजी क्षेत्रबीच प्रभावकारी समन्वय र सहकार्यको निर्माण गर्नु पनि यस क्षेत्रका प्रमुख चुनौतीभित्र पर्दछ।

सरकारले साल, सतिसाल, विजयसालजस्ता अन्य अरु रुख तथा वन ऐन, २०७६ मा उल्लेखित केही जडीबुटी विक्रीका लागि कटान गर्न निषेध गरेको छ। अर्को चुनौती भनेको गुणस्तरीय बिरुवाको अभाव तथा कृषकहरुमा बाली सम्मिश्रण (Crop combination) अर्थात् कुन प्रजातिका बिरुवा कुन प्रजातिसँग कस्तो खालको माटो तथा भूगोलमा लगाउँदा ठीक हुन्छ भन्ने ज्ञानको कमी हो। उन्नत बीउ, मल, कृषियन्त्र तथा अन्य सरकारी अनुदान, बीमा तथा वित्तीय उत्प्रेरणालगायतका सरकारी सेवा तथा सुविधामा साना किसान एवम् अति विपन्न

तथा जोखिममा रहेका जनताको पहुँच सुनिश्चित गर्नु थप चुनौतीपूर्ण रहेको छ। स्तरीय बिरुवा भएता पनि केही किसानमा गोडमेल, काटँछाट, मलजल, भाडी सुधारजस्ता अन्य व्यावहारिक ज्ञानको कमी रहेको छ। इन्लिफ्ट र परियोजनाले गरेको अनुसन्धानअनुसार नर्सरी व्यवस्थापनको चुनौतीभित्र अर्पयाप्त जनशक्ति, प्रविधि र अनुसन्धानको कमी, अर्पयाप्त भौतिक पूर्वाधार, बजारसंग पहुँचको कमी र बजार सुचनाको कमी तथा नर्सरी व्यवस्थापकहरुमा बिरुवा माग र आपूर्ति ज्ञानको कमी रहेको छ। यी यावत् समस्या कृषक, व्यापारी र सरकारी निकाय लगायत अन्य सरोकारवाला निकाय मिलेर समाधान गर्न सकेमात्र कृषि वन प्रणाली फस्टाउन सक्ने देखिन्छ।

४. कृषि वन तथा निजी वन प्रवर्द्धन नहुनुमा विगतका नीतिनियमहरुको कमजोरी

नेपालमा वनको राष्ट्रियकरण भएपछि वनको अवस्था खस्कदै गयो। यसको प्रभावका कारण उत्पन्न परिस्थितिको समाधानका लागि विस्तारै जनसहभागितामा आधारित सामुदायिक वनको अवधारणा बलियो हुँदै गयो र वन क्षेत्रमा केही आशालाग्दा नीति तथा योजना बन्न थाले। निजी वन विकासका लागि नेपालको इतिहासमै सबैभन्दा उत्साहजनक नीति वन विकास गुरुयोजना २०४७ ले लिएको थियो। उक्त गुरुयोजनाले निजी र सामुदायिक वनलाई मुख्य प्राथमिकता क्षेत्र तोकेको थियो। तर बिडम्बना मान्नुपर्छ, उपयुक्त कार्यक्रम बिना तथा कानुनी आधार बलियो नहुँदा निजी वन प्रवर्द्धनमा उल्लेखनीय प्रगति हुन सकेन। वन ऐन, २०४९ र वन नियमावली, २०५१ जारी भएपछि सामुदायिक वनले गति लियो। दातृ निकाय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरु र सरकारलगायतको प्राथमिकता र चर्चा केवल सामुदायिक वनले पायो तर वन विकास गुरुयोजनाले उतिकै प्राथमिकता तोक्दा पनि निजी वन क्षेत्र जहाँको तहीं रट्यो। कबुलियती वनमा कृषि वनको अवधारणा ल्याइए पनि उल्लेखनीय प्रगति देखिएन। वन क्षेत्रको परिमार्जित रणनीति, २०५७ मा पनि

निजी तथा कृषि वनको प्रवर्द्धन र त्यसमा जडीबुटी तथा फलफूलको खेतीका लागि प्रोत्साहनको व्यवस्था गरिएको थियो ।

त्यसैगरी जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७ ले कृषि वनलाई जलवायु अनुकूलन तथा न्यूनगर्न सक्ने सम्भाव्य क्षेत्रको रूपमा लिएको थियो । राष्ट्रिय योजना आयोगबाट प्रकाशित चौधौं योजनाको कार्यनीतिमा निजी तथा सार्वजनिक जग्गामा वृक्षरोपण गरी वन क्षेत्रको विस्तार र वन पैदावारको आपूर्तिमा सहज हुने कार्यक्रम सञ्चालन गरिने उल्लेख थियो । साथै, कार्यक्रममा निजी तथा कृषि वन, सार्वजनिक स्थानमा वृक्षरोपण, नर्सरी र वनजन्य उद्यम स्थापनाका लागि प्रवर्द्धन र सहयोगात्मक कार्यक्रम समेटिएको थियो ।

जैविक विविधता रणनीति तथा कार्ययोजना २०७०, कृषि विकासको रणनीति, २०७१, वन नीति, २०७१ र वन क्षेत्रको रणनीति (सन २०१६-२५) सबैले कृषि वनको प्रवर्द्धन गर्ने भने पनि संस्थागत संरचनाबारे मौन रहनु र कुन मन्त्रालयको जिम्मेवारी भनेर स्पष्ट नहुनुले केही उपलब्धि हासिल गर्न सकेन । यसलाई कार्यक्रम तथा बजेट मार्फत कार्यान्वयनमा नउतार्दा परम्परागत अभ्यासबाहेक व्यावसायिक तथा आधुनिक ढंगले अघि बढ्न सकेन । त्यसैगरी वनसम्बन्धी विभिन्न नीति तथा कानूनले निजी वन प्रवर्द्धन गर्ने, निजी जग्गामा रुख रोप्न दिने प्रावधान ल्याए पनि यसको दर्ता, कटान, ओसारपसार र विक्रीवितरणमा अवरोध गर्नाले निजी वनको विकास हुन सकेन । कृषि वन तथा निजी वनले उपयुक्त दिशा नपाउँदा कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व, उत्पादनको विविधीकरण, माटो पानीको उचित व्यवस्थापन, जीविकोपार्जन तथा आमदानी, खाद्यसुरक्षा तथा निजी जग्गामा काठको उत्पादनमा यहाँका किसान आत्मनिर्भर बन्न सकेनन् ।

५. संघीयतापश्चातका नीतिबाट जागेको आशा

नेपाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको अवस्थामा अब तीनै तहबाट नीतिगत सहयोग र लगानी

प्राप्त हुने अवसर रहेको छ । राष्ट्रिय वन नीति, २०७५ ले निजी वन र कृषि वनलाई प्राथमिकतामा राखेको छ । यसले निजी वन र कृषि वनको विस्तार, विकास र प्रवर्द्धनका लागि सहूलियत दरका ऋण उपलब्ध गराई प्रोत्साहन गरिने र यसका लागि प्रचारप्रसार, प्रविधि हस्तान्तरण र वनधनीको क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । स्थानीय तहले कृषि वन तथा निजी वनमा आधारित उद्योग सञ्चालन र व्यवस्थापनका लागि भूमिका निर्वाह गर्ने प्रावधान राखिएकाले यस प्रावधानलाई अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ । निजी जग्गामा उत्पादित वन पैदावारलाई जग्गाधनीले कटान, प्रशोधन, विक्रीवितरण, ओसार पसार र प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

वन ऐन, २०७६ ले ल्याएका प्रावधानले स्थानीय निकायमै निजी वनको दर्ता गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ तर शिफारिस लिन घुमाइफिराई डिभिजन वनमै जानुपर्ने लामो र भ्रन्कटिलो प्रक्रिया सहज बन्न सकेको छैन । यसैगरी कटान अनुमतिका लागि घरायसी प्रायोजन हो भने स्थानीय तहबाटै लिन सकिने भए पनि अर्को जिल्लामा ओसारपसार गर्दा वा व्यावसायिक प्रायोजनका लागि चाहिँ डिभिजन वनमै जानुपर्ने व्यवस्था गरेकोले भ्रन्कट तथा बाधा अबै कायम रहन सक्ने देखिन्छ । यो वन ऐनलाई अबै कृषि वन तथा निजी वनमैत्री बनाउनुपर्ने आवश्यकता टड्कारो देखिन्छ । यस ऐनले कबुलियती वनमार्फत कृषि वन प्रवर्द्धन गर्ने तथा निजी जग्गामा कृषि वन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । वन ऐन, २०७६ कार्यान्वयनका लागि कृषि वन तथा निजी वनमैत्री नियमावली आउनु जरुरी छ ।

राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ ले खेती नगरिएका बाँझो जग्गामा बहुउद्देश्यीय रुख प्रजातिको रोपण तथा प्रवर्द्धनमार्फत कृषि वनको विकास गर्ने कीर्ति लिएको छ । त्यसैगरी भिरालो पाखा, हैसियत बिग्रेको वन क्षेत्र र नदी उकास जग्गामा कृषि वनको विकास गरी जलवायु उत्थानशीलता बढाउने कार्य नीति लिएको छ ।

सरकारको मूल विकास योजनामा कृषि वन तथा निजी वनका सम्बन्धमा नीति तथा कार्यक्रममा समेटिन थालिएको छ। राष्ट्रिय योजना आयोगबाट प्रकाशित पन्ध्रौं योजनाको आधारपत्रमा राष्ट्रिय वनबाहिर ग्रामीण महिला, किसान वा निजी खेतीबारीमा लाखौंको संख्यामा रहेका निजी वन तथा कृषि वनमा जैविक विविधताको संरक्षण भइरहेको उल्लेख छ। आधारपत्रमा कार्यनीतितर्फ निजी जमिनमा वृक्षरोपण र खेतीका लागि व्यावसायिक योजना निर्माण, सहूलियत ऋण अनुदान, बीमा र हरित सम्पत्ति धितो राख्न सकिने व्यवस्था गरिने उल्लेख छ। त्यसैगरी बाँझो तथा खेर गएको जग्गाको उपयोग गर्ने, उत्पादकत्व बढाउनका लागि बहुउपयोग सदुपयोगको सिद्धान्तमा आधारित रही उच्च मूल्यका बाली सहितको कृषि वन प्रणाली प्रवर्द्धन गरिने कुरा उल्लेख गरेको छ।

हाल प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजनामार्फत सन २०१६ यता केही जिल्लामा कृषि वन विकासको काम अघि सारिएको छ। वन तथा भूसंरक्षण विभागअन्तर्गत सातवटै प्रदेशका एक/एक जिल्लामा (भापा, बारा, काभ्रे, कास्की, दाङ, जुम्ला, कैलाली) प्याकेज सहितको सघन कृषि वन प्रणाली कार्यक्रम लागू भएको छ।

नेपालमा कृषि वनको कुरा लगभग ३० वटाजति नीति, कानून, रणनीति तथा योजनामा पाइएको छ तर यसको छुट्टै संस्थागत संरचना नभएको कारण नीतिमा मात्रै सीमित हुन पुग्यो। कुन मन्त्रालयले जिम्मेवारी लिने, कसले यो काम अघि बढाउने भन्ने अन्त्यौलमै धेरै दशक बिते। कृषि मन्त्रालयले कृषिलाई मात्रै प्राथमिकता दिने, वन मन्त्रालयले वनलाई मात्र हेर्ने, वातावरण मन्त्रालयले वातावरण संरक्षण तथा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धीमात्र हेर्ने तर कार्यनीतिसम्म पुगेर कृषि वनका लागि छुट्टै कुनै व्यवस्था नगर्ने कारणले यसको विकास, विस्तार र प्रवर्द्धन हुन नसकेको देखिन्छ। मन्त्रालयहरूबीच समन्वयको कमजोरी र सरकारको स्पष्ट मार्गनिर्देशनको अभावमा यो क्षेत्र यत्तिकै अलमलिएको थियो। तर सन

२०१५ मा काठमाडौंमा भएको कृषि वन सम्मेलनले काठमाडौं घोषणा जारी गर्‍यो र यसको अनुसरण गर्दै नेपालमा पहिलोपल्ट कृषि वन नीति, २०७६ पारित भयो। नयाँ नीति तथा कानूनले कृषि वन तथा निजी वन विकासको सम्भावनाको ढोका खोलेको छ। अब कृषि वन कार्यान्वयनको जिम्मेवारी पनि कृषि तथा पशुपक्षी विकास मन्त्रालयको स्पष्ट भएको हुँदा यसले गति पाउँछ कि भन्ने केही आश जागेको छ।

कृषि वन नीति, २०७६ ले कृषि वन प्रणालीको विकास, विस्तार र व्यावसायीकरण गरी राष्ट्रिय समृद्धिमा यो गदान पुऱ्याउने दूरदृष्टि राखेको छ। कृषि वनको सघन रूपमा प्रवर्द्धन गरी स्थानीय समुदायको खाद्यसुरक्षाका साथै जीविकोपार्जन, रोजगारी र आयआर्जनका अवसर सिर्जना गर्ने, कृषि वनमा लगानीका अवसर जुटाई व्यावसायीकरण गर्ने, तथा अध्ययन अनुसन्धान र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य राखेको छ। यसका लागि विभिन्न सरसहयोग (सिंचाइ, बाटो, उपकरण र प्रविधि, बिउ, मल), अनुदान, बजारीकरण, सहूलियतपूर्ण ऋण, बीमा र रुख धितो राख्न सकिने व्यवस्था मिलाइने भएको छ। गुणस्तरीय बिउ बेर्ना उत्पादन र वितरण, स्थानविशेष कृषि वनका माडेल परीक्षण र शिफारिस, उपयुक्त प्रजाति शिफारिस गरिने प्रावधान आएका छन्। वन नहुने स्थानीय निकायमा यसको प्रवर्द्धनका लागि विशेष कार्यक्रम ल्याउने प्रावधान रहेका छन्। त्यसैगरी कृषि वन प्रणालीबाट उत्पादित वन पैदावारको विक्रीवितरण र ओसारपसारको सहज व्यवस्था मिलाइने छ भनिएको छ। यस नीतिले तराईमा अन्न, दलहन र तेलहन, चुरेमा रुख, मध्यपहाडमा फलफूल, उच्च पहाड र हिमालमा जडीबुटी, पानीको स्रोत भएको ठाउँमा मत्स्यपालन र खेती गर्न नसकिने ठाउँमा पशुपालनमा आधारित कृषि वन प्रणालीको प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य लिएको छ। समग्रमा हेर्दा यो कृषि वन नीति अत्यन्तै राम्रो रहेको छ तर फेरि पनि यसलाई कानूनद्वारा सुनिश्चित गर्ने र कार्यक्रममा ढाल्ने काम भने बाँकी नै छ।

६. कोभिडले बेरोजगार बनाएका युवालाई कृषि वनमा अवसर

कोभिड-१९ मानव विकासका लागि ठूलो विपत्तिका रूपमा उभिएको र विश्वकै अर्थतन्त्रमा नकारात्मक प्रभाव परेको छ। आम्दानी गुम्ने दर र बेरोजगारीमा तीव्र वृद्धि भइरहेको छ। सन २०१७ मा विश्वका लगभग ६९ करोड मानिस (९.२ प्रतिशत) चरम गरिबीमा रहेकोमा विश्व बैंकले कोभिडका कारण थप ८ करोड ८० लाख देखि ११ करोड ५० लाख मानिस चरम गरिबीमा धकेलिन सक्ने प्रक्षेपण गरेको छ। विश्व बैंकले विश्वको अर्थतन्त्र ५.२ प्रतिशतले ऋणात्मक हुने प्रक्षेपण गरेको छ। अहिलेको आर्थिक मन्दी दोस्रो विश्वयुद्धपछिको सबैभन्दा खराब अवस्था भएको जनाएको छ। हालै अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको प्रकाशित प्रतिवेदनअनुसार सन २०२० को तेस्रो त्रैमासिकसम्म करिब ३३ करोड २० लाख मानिसबराबरको कार्य अवधि गुमेको बताइएको छ (ILO, 2020a)।

नेपालमा वैदेशिक रोजगारमा गएका युवाको निश्चित तथ्यांक कतै अद्यावधिक नभए पनि विभिन्न आँकलनअनुसार करिब ५० लाखभन्दा बढी युवा रोजगारका लागि विदेशी भूमिमा आफ्नो पसिना चुहाइरहेका छन् भने कतिपय स्वदेशमै पनि बेरोजगार छन् (Bhandari, 2020)। कोभिडका कारण नेपालमा पनि करिब सात लाख मानिस बेरोजगार हुने आँकलन गरिएको छ (ILO, 2020b)। हालसम्म सात लाखभन्दा बढी युवा भारतलगायत अन्य देशबाट नेपाल फर्किसकेका छन् भने कतिपय फर्कने क्रम जारी नै छ। देशभित्रै पनि ४० प्रतिशत मानिसको रोजगारी गुमेको पाइएको छ (WFP, 2020) विदेशबाट फर्किएका युवा तथा यहाँ भइरहेका बेरोजगार युवासमेत गरेर नेपालमा बेरोजगारीको सख्या भन् बढेको छ। नेपालमा एक करोड ८० लाख युवा छन् तर ३१ लाखमात्र पूर्णकालीन रोजगारीमा संलग्न रहेका छन् (NP, 2020)। बेरोजगार भएर फर्कने युवाको श्रम व्यवस्थापनमा यसले चुनौती थपिदिएको छ। गाउँ फर्किएका युवा काम र माम

नहुँदा फेरि भारततिर फर्कन लागेका उदाहरण दिनदिनै पत्रपत्रिकामा आइरहेका छन्।

अर्कोतिर हाम्रो देशमा धेरै जमिन बाँझो राखिएको कारणले उत्पादकत्वमा ह्रास आएको छ। कृषि मन्त्रालयको तथ्यांकअनुसार देशको खेतीयोग्य जमिनमध्ये ३३ प्रतिशत (१०) लाख हेक्टर जग्गा बाँझै रहेको छ। विदेशबाट वार्षिक ५-६ अर्बबराबरको काठ आयात हुन थालेको छ। नेपालमा काठको माग वार्षिक ३ करोड घन फिटको हाराहारीमा छ भने आपूर्ति जम्माजम्मी २ करोड घनफिट मात्र रहेको छ। यसैगरी वार्षिक २ खर्बभन्दा बढीको खाद्यजन्य सामग्रीको आयात हुने गरेको छ। त्यसकारण पनि अब जग्गाको अधिकतम उपयोग गर्दै उत्पादन बढाउनको लागि स्वदेश फर्केका युवालाई संलग्न गराउनु अत्यन्त जरुरी छ। यसो गर्नाले आर्थिक समस्या न्यून हुनुका साथै युवावर्गलाई प्रचुर मात्रामा रोजगारी सिर्जना हुन्छ।

खाद्यसुरक्षाको हिसाबले पनि नेपाल अत्यन्तै जोखिममा रहेको छ। भन् कोभिड-१९ ले गर्दा नेपालजस्तो परनिर्भर अर्थतन्त्रको लागि भन्ने ठूलो चुनौती देखा परेको छ। खाद्य सुरक्षा वृद्धिको लागि कृषकहरुले जग्गाको अधिकतम उपयोग गर्दै बाँझो छाडिएका खेतबारी, खरबारी तथा पाखो बारीमा पनि अन्नबाली, फलफूल बहुउपयोगी रुख, वनजन्य काष्ठ, गैर काष्ठ तथा जडीबुटी प्रजातिका बिरुवा लगाउनु जरुरी छ।

विगतको दशकमा देशमा कृषि वनमा काम गर्ने जनशक्तिको अभाव थियो भने कोभिड महामारीले बेरोजगार भएर लाखौं युवा स्वदेश फर्केको अवस्थामा अब कृषि वनलाई प्राथमिकतामा राखी युवाहरुलाई यसमा संलग्न गराउन सकिने सम्भावना पनि उत्तिकै रहेको छ। नेपालजस्तो न्यून आय भएको देशमा औद्योगिक क्षेत्रको विकास तथा आय आर्जनका अवसर तुलनात्मक रूपमा कम छन्- जसको मुख्य कारण भनेको पुँजीको कमी हो। त्यसैले कृषि वन उत्पादन जसलाई तुलनात्मक रूपमा कम पुँजीबाट पनि बढी आयआर्जन तथा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ। त्यसलाई प्रवर्धन

गरी यस्तो अनिकालको समयमा खाद्य सुरक्षा तथा रोजगार सिर्जना गर्न सकिन्छ। कृषि वनअन्तर्गत खेतीयोग्य जमिनका साथै कम उत्पादनशील तथा बाँझो जग्गामा समेत पोसिला डाले घास लगाई व्यावसायिक पशुपालन प्रवर्धन, फलफूल लगाई व्यापारव्यवसाय, मौरीपालन, नगदे बाली, तरकारी खेती, जडीबुटी र काठ व्यवसाय गरी उद्यमशीलता विकास तथा बाँस प्रजाति लगाई सजावटका सामान उत्पादन गर्न सकिन्छ। कृषि वनअन्तर्गत हामी तीन तहको खेती गर्न सक्छौं। भुइँ तहमा तुरुन्तै प्रतिफल दिने कृषिजन्य बाली लगाउन सकिन्छ, बीचको तहमा डाले घास र फलफूल लगाउन सकिन्छ भने माथिल्लो तहमा काठ प्रजातिका विरुवा लगाउन सकिन्छ। यसका साथै माछापालन र अन्य पशुपक्षी पालन गरेर पनि मनगो आम्दानी गर्न सकिन्छ।

कृषि वन प्रणालीलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउन नर्सरी व्यवस्थापन पक्षलाई पनि उत्तिकै विचार पुऱ्याउनुपर्छ। गुणस्तरीय बिउ र विरुवाबिना बालीनाली राम्रो नहुने भएकाले नर्सरी व्यवसायमा इच्छुक युवावर्गले कृषि बाली र वन बालीका गुणस्तरीय विरुवा उत्पादन गरी व्यवसाय गर्न सक्छन्। नर्सरी व्यवसाय गर्नाले देशभर विरुवाको माग परिपूर्ति पनि हुने र रोजगारी पनि सिर्जना हुने देखिन्छ।

राज्यको कृषि नीतिले कृषि क्षेत्रको उत्पादन तथा उत्पादकत्वको वृद्धि गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने, कृषिमा आधारित उद्योग विकास गरी रोजगारी तथा आम्दानीमा वृद्धि गर्ने र व्यवसायीकरण तथा प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास गरी कृषि क्षेत्रको व्यापार सन्तुलन गर्ने उद्देश्य लिएको छ। राष्ट्रिय कृषि वन रणनीति, २०७६ ले पनि कृषि वन प्रणालीलाई जीविकोपार्जन, वातावरण संरक्षण, व्यापारिक तथा औद्योगिक प्रयोजनको रूपमा विस्तार गर्ने उद्देश्य लिएको छ। माथि उल्लेखित योजना तथा रणनीतिको कावयन गर्नका लागि पनि हामीलाई धेरै जनशक्ति आवश्यक पर्दछ। त्यसैगरी अहिले स्थानीय सरकारले

कृषि वन प्रशोधन, उद्योग स्थापना तथा विस्तारको लागि वित्तीय सहयोग, सहूलियती दरमा कृषि कर्जा, बजारीकरण, सिँचाइ, कृषि सडक तथा बजार पूर्वाधारको विकास तथा विस्तारका लागि पहल गरिरहेका छन्। यसका साथै कृषिमा उत्पादनमा आधारित अनुदान, उत्पादनको समर्थनमूल्य तोक्ने र कृषि उत्पादन विक्री नभए स्थानीय तह आफैँले किनिदिनेजस्ता कार्यक्रम ल्याई प्रोत्साहन गरिरहेका छन्। तसर्थ युवाहरुलाई कृषि वनमा संलग्न गराउने, कृषि वन उत्पादन तथा रोजगारी बढाउने प्रशस्त सम्भावना छन् र यसलाई अभैँ व्यापक बनाउनु जरुरी छ।

७. कृषि वन प्रवर्द्धनमा इन्लिफ्ट-२ परियोजनाको प्रयास

दिगो तथा वैज्ञानिक कृषि वनको ज्वलन्त उदाहरणको लागि हामी इन्लिफ्ट-२ (उन्नत वन व्यवस्थापनबाट जीविकोपार्जनमा वृद्धि) परियोजनाअन्तर्गत नेपाल कृषि वन प्रतिष्ठानले कृषकहरुको खेतबारीमा गरिएका कार्यलाई लिन सक्दछौं। यस परियोजनाअन्तर्गत भर्खरमात्रै परीक्षणको रूपमा सिन्धुपाल्चोक तथा काभ्रेका करिब १५ जना किसानको बाँझोतथा उब्जनी हुने जग्गा र निजी वनमा करिब १५०० जति चाँप र तेजपातका विरुवा तथा १००० वटा डाले घास (टाँकी, मेनदुला र इपिल)का विरुवा रोपिएको छ। उदाहरणको लागि चौबास काभ्रेका सामुदायिक वनभित्र लगाइएको अलैंची र अम्रिसो, ढुङ्खर्कको कालापानी सामुदायिक वनभित्र लगाइएको लौठसल्ला, डाले घास र अन्य जडीबुटी र ढुङ्खर्कको पाटने भञ्ज्याङ सामुदायिक वनभित्र लगाइएको दाँते तथा हाडे ओखरका विरुवालाई लिन सक्छौं। सामान्यतः पहाडी तथा भिरालो धरातलको जग्गामा बहुउपयोगी रुख जस्तै लप्सी, इपिल, टाँकी, सिमल तथा बाँस प्रजातिका अन्य विरुवा लगाउन सकिन्छ। अन्नबालीसँगै कोसे बाली, कफि, चिया, कागती, जडीबुटी र जमिनको डिल अनि कान्जामा डाले घास प्रजातिका विरुवा लगाउन सकियो भने छोटो अवधिमा मनगो आम्दानी दिई माटोमा

नाइट्रोजनको मात्रा बढाई उत्पादन क्षमता बढाउँछ । कृषि वन प्रणालीबाट किसानले नाफा लिन थालेपछि वरपरका अरु किसानले पनि कृषि वन प्रणाली अगाँल्लि थाल्छन् भन्ने ध्येयको साथै वृक्षरोपण कार्य थालिएको थियो । परियोजनाको मुख्य उद्देश्य भनेको कृषकको खाद्य सुरक्षाको सुनिश्चितता, जीविकोपार्जन वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउनु, रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्नु तथा कृषि वनको नमुना कृषकहरुमाभू प्रदर्शन गर्नु हो । परियोजनाअन्तर्गत रोपिएको चाँप र तेजपातका वृक्षबाट पाँच वर्षभित्रै आम्दानी लिन सकिने र त्यसैगरी डाले घासबाट पशुपालन व्यवसाय प्रवर्धनमा टेवा पुग्ने भएकाले समुदायस्तरमा रोजगारी बढ्ने अपेक्षा गरिएको छ । यो नमुना कार्य सफल भएमा अन्य ठाउँमा पनि यसलाई लागू गर्न सकिन्छ- जसले कृषि वनका उत्पादनमा निर्भरता कम गर्दै रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्न सकिन्छ ।

इन्लिफ्ट २ परियोजनाअन्तर्गत व्यावहारिक कृषि वन नर्सरी विकास तथा निर्माण तालिम पनि दिइएको छ । सफल वृक्षरोपण तथा रुखको गुणस्तर गुणस्तरीय विरुवामा निर्धारित हुने भएकाले नर्सरी व्यवस्थापनमा पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यसै सन्दर्भमा रहेर तालिमको उद्देश्य किसानलाई वनवाली र कृषि वालीका गुणस्तरीय विरुवाको व्यवसायीकरण गर्न मद्दत गरी गाउँघरमै रोजगारी सिर्जना गर्नु हो । कृषि वन अन्तर्गतका नर्सरीबाट मनगो आम्दानी हुने देखिएको छ । आम्दानी र उत्पादन तर्जुमा उदाहरणको लागि हामी इन्लिफ्ट-२ परियोजना अन्तर्गत सहयोग प्राप्त बडहरे नर्सरी प्रा.लि. र खहरे कृषि तथा जडीबुटी बहुउद्देश्य नर्सरी प्रा.लि. को विगत दुई वर्ष (सन २०१८ र २०१९) को विक्रीवितरण तथ्यांकलाई लिन सकिन्छ । इन्लिफ्ट-२ नर्सरी रिपोर्ट, २०२० को अनुसार बडहरे नर्सरी एक वर्षमा ४७,४०० वटा विरुवा विक्रीवितरण गरी रु १५ लाख ३२ हजार आम्दानी गरेको छ भने खहरे कृषि तथा जडीबुटी बहुउद्देश्य नर्सरी प्रा.लि. ले १०,१५० वटा विरुवा विक्रीवितरण गरी रु १,५८,५०० आम्दानी गरेको छ । बडहरे नर्सरीमा कम्तीमा पनि सातजना

जनशक्तिले नर्सरी रेखदेखको काम पाएका छन् । यसबाट के पुष्टि हुन्छ भने कृषि वनसम्बन्धी काम गर्न इच्छुक युवाले सीप र अनुभव बटुलेर समुदायमा आफैले दिगो रूपमा नर्सरी सञ्चालन गरी विरुवा विक्रीवितरण गर्न सकेमा किसानको परनिर्भरता घट्छ, रोजगारी र आम्दानी पनि बढ्छ ।

८. निष्कर्ष

हाल कोभिड-१९ का कारण खाद्यसुरक्षा, रोजगारी, जनजीवन र हाम्रो समग्र अर्थतन्त्रमा परेको प्रभावलाई मध्यनजर गर्दै कृषि वनलाई प्राथमिकतामा राखी नीति तथा कार्यक्रम बनाई युद्धस्तरमा उपलब्धिमूलक कार्यान्वयन गर्नुपर्ने अपरिहार्यता देखिन्छ । यस्तो परिस्थितिमा खाद्य सुरक्षा र खाद्य आपूर्ति गर्ने कृषि वन क्षेत्र अत्यावश्यक क्षेत्रभित्र पर्दछ । त्यसैले कोरोना महामारीको सन्दर्भलाई ध्यानमा राखेर कृषि विकास रणनीति, कृषि तथा वन विकास योजना र कार्यक्रमलाई सरकारले तत्कालै पुनरावलोकन, परिमार्जन तथा तर्जुमा गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने अवस्था मिलाउनुपर्छ । न्यून लाभका कारण युवावर्गको कृषिमा कम आकर्षण रहेको छ । यस्तो अवस्थामा सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाहरुले बजार व्यवस्थापन, प्राविधिक सेवा, सहज ऋण, बीमा, कृषि सामग्री तथा कच्चा पदार्थको सहज उपलब्धता र नतिजामुखी अनुदानको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । निजी क्षेत्रले भने व्यापारिक, औद्योगिक र सेवा क्षेत्र जस्तै कृषि वन क्षेत्रमा पनि लगानी गर्ने र बजार तथा प्रशोधनमा योगदान गर्नुपर्दछ । निजी जग्गाको काठ कटान, ओसारपसार र विक्रीवितरण गर्न कानुनी तथा प्रशासनिक भ्रमेला अहिले पनि उस्तै छन्- जसलाई संघीयदेखि स्थानीय सरकारले तुरुन्त स्पष्ट कृषि वन नीतिहरु तर्जुमा गरी हटाउनुपर्छ । यस्तो बेलामा समुदायस्तरबाट युवावर्गले खेतबारीमा आफ्नो दक्षता प्रदर्शन गर्न पछि हट्नुहुँदैन । यसैगरी शैक्षिक क्षेत्रबाट पनि कृषि वनसम्बन्धी व्यावहारिक शिक्षा दिनुपर्दछ भने अनुसन्धान क्षेत्रमा अनुसन्धानकर्ताहरुले नाफा अभिवृद्धि गर्ने वालीनाली तथा पशुपक्षीसम्बन्धी अनुसन्धान गर्नु आवश्यक रहेको छ ।

५. सन्दर्भ सामग्रीहरू

- Amatya, S.M., Nuberg, I., Cedamon, E. and Pandit, B.H. 2015. Removing Barriers to the Commercialization of Agroforestry Trees in Nepal. In *Proceedings of International IUFRO Symposium on Small-scale and Community Forestry and the Changing Nature of Forest Landscapes, 11-15 October 2015, Queensland, Sunshine Coast, Australia*.
- ACIAR. 2014. Enhancing livelihoods and Food Security from Agroforestry and community Forestry in Nepal. Project Report 2014.
- Bhandari, R. 2020. Covid-19, Poverty and Employment, *Hamromat*, 17 June. Available at; <https://hamromat.com/2020/06/04/10508.html?fbclid=IwAR0gT7r6yU0xGkCvVX50U8kBcGGWBxUSa-WO0ICPNGR2GFixc2SV7TDxr94>
- Bhandari, S. 2020. Climate, Agriculture and Environment, *Rajdhani daily*, 5 June. Available at: <https://rajdhanidaily.com/id/13953/?fbclid=IwAR03WtTxbh0XwoHtLoyFE1-GScgRIVOr7zcUyfk8EHbu7VEL0Lm3gsb3Moo>
- Cedamon, E., Nuberg I. and Pandit, B. (2017). Adaptation factors and futures of agroforestry systems in Mid-hills of Nepal.

- GoN. 2016. Economy of Nepal. https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Nepal. Accessed 08 Jan 2018.
- ILO. 2020a. ILP Monitor: COVID-19 and the world of work. Sixth edition
- ILO. 2020b. Covid-19 labor market Impact in Nepal, International Labor Organization.
- NP. 2020. Nepal Population, Available at https://countrymeters.info/en/Nepal#age_structure
- NPC. 2013. The Fourteenth Plan (2013/14-2915/16), National Planning Commission, Government of Nepal, Kathmandu.
- Pandit, BH., Nuberg, I., Shrestha, K.K., Cedamon, E., Amatya, SM., Dhakal, B., and Neupane, RP. 2018. Impacts of market-oriented agroforestry on farm income and food security: insights from Kavre and Lamjung districts of Nepal
- USAID. 2019. Agriculture and Food security. *USAID Kishan II project*. Available at : <https://www.usaid.gov/nepal/agriculture-and-food-security>
- WFP. 2020. The Impact of COVID-19 on Households in Nepal. mVAM Household Livelihoods, Food Security and Vulnerability Survey 2020.